

AHMAD DONISH – O‘RTA OSIYODA MA’RIFAT ASOSCHISI**ABDURAHMONOV Xolboy To‘xtayevich***Alfraganus Universiteti, Mustaqil tadqiqotchi*

+998977321006

ANNOTATSIYA

Tojik xalqining buyuk farzandi Ahmad Donish Buxoro amirligining qomusiy olimi, pedagog, islohotchi, olim, yozuvchi, faylasuf, mutafakkir, shoir, davlat arbobi bo‘lgan. XIX-asr oxiri- XX-asr boshlarida Ahmad Donish ijodi ta’sirida ziyolilarning ilg‘or qismining uyg‘onishi nafaqat Buxoro amirligida, balki O‘rta Osiyoda ham o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. Ularning asosiy g‘oyasi hukmron tabaqadan va byurokratik apparatdan oddiy mehnatkash xalqqa nisbatan o‘zboshimchalikni cheklashni, iqtisodiyot, fan va madaniyatni rivojlantirish chora-tadbirlarini ko‘rish, ta’lim tizimini isloh qilish, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining o‘zboshimchaliklarini ta’minlashni talab qilish edi. Buxoroning nochor fuqarolariga nisbatan elementar va demokratik huquqlar va boshqalar...

Shu bois Ahmad Donisha shaxsi va uning ijodi tariximizning sahifasilarida yorqin o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: *Ahmad Donish, Ma’rifatparvar, Buxoro, O‘rta Osiyo, Rossiya, ziyolilar, Amir tuzumi, Musulmon ruhoniylari, Madrasa, Jadidlar.*

АННОТАЦИЯ

Великий сын таджикского народа Ахмад Дониш — энциклопедист, просветитель, реформатор, ученый, писатель, философ, мыслитель, поэт, государственный деятель Бухарского эмирата. В конце XIX — начале XX века пробуждение прогрессивной части интеллигенции под влиянием творчества Ахмада Дониша происходило не только в Бухарском эмирате, но и в Средней Азии. Их главная идея состояла в том, чтобы ограничить произвол правящего класса и бюрократического аппарата над рядовыми трудящимися, принять меры по развитию экономики, науки и культуры, реформировать систему образования, обеспечить произвол государственной власти и управления. тел. было требовать. Элементарные и демократические права для нуждающихся граждан Бухары и т.д....

Поэтому личность Ахмада Дониша и его творчество занимают яркое место на страницах нашей истории.

Ключевые слова: *Ахмад Дониш, Просвещение, Бухара, Средняя Азия, Россия, интеллигенция, система Амира, мусульманское духовенство, медресе, джадиды.*

ABSTRACT

The great son of the Tajik people, Ahmad Donish, was an encyclopedist, teacher, reformer, scientist, writer, philosopher, thinker, poet, statesman of the Bukhara Emirate. In the late 19th and early 20th centuries, under the influence of Ahmad Donish's work, the awakening of the advanced part of the intelligentsia took place not only in the Bukhara Emirate, but also in Central Asia. Their main idea was to demand from the ruling class and the bureaucratic apparatus to limit arbitrariness in relation to the ordinary working people, to take measures to develop the economy, science and culture, to reform the education system, to ensure the arbitrariness of state power and administration bodies. Elementary and democratic rights for the helpless citizens of Bukhara, etc.

Therefore, the personality of Ahmad Donish and his work occupy a bright place in the pages of our history.

Keywords: *Ahmad Donish, Enlightenment, Bukhara, Central Asia, Russia, intellectuals, Amir system, Muslim clergy, Madrasa, Jadids.*

KIRISH

Ahmad Donish hayoti va ijodi tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib, S.Ayniy, B.G‘. G‘ofurova, Z.Sh.Radjabova, A.M. Bogoutdinova, I.S. Braginskiy, G.A. Ashurova, R. Hodizade, H. Mirzozoda va boshqalar. Z.Sh.Radjabov, R.Hodizoda kabi mashhur tadqiqotchi olimlar Ahmad Donishga bag‘ishlangan chuqur tadqiqotlar olib borgan bo‘lib, ularda buyuk ma‘rifatparvar hayoti va faoliyatining ko‘plab jihatlari har tomonlama tahlil qilingan. Biroq, bu muammo kelajakda tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib qoladi.

Shubhasiz, Ahmad Donish tariximizda tasodifiy shaxs bo‘lmagan. XIX-asrning ikkinchi yarmida O‘rta Osiyo mintaqasi, jumladan, Buxoro amirligi uchun xarakterli bo‘lgan o‘ta murakkab vaziyat zamonning eng muhim va muammoli savollariga ko‘plab javoblarni taqozo etdi, shulardan asosiylaridan biri bu davlatga munosabat edi.

Markaziy Osiyo mintaqasi Rossiya tomonidan bosib olinishi arafasida, ayniqsa, iqtisodiy jihatdan dunyoning qoloq burchaklaridan biri edi. Bu davrga kelib ko‘pgina G‘arb davlatlari va ayrim Sharq mamlakatlari kapitalistik ishlab chiqarish usuliga o‘tgan bo‘lsa-da, O‘rta Osiyo mulklarida, jumladan, Buxoro amirligida hamon feodal munosabatlari hukmron edi. Bu yerda siyosiy tuzilishda nafaqat o‘rta asr amir avtokratiyasi, balki diniy-klerikal mafkuraning hukmronligi ham saqlanib qolgan.

Amir tuzumi va aqidaparast diniy arboblarning hukmronlik va imtiyozlarni saqlab qolish uchun amirlik xalqini oʻrta asrlar turgʻunligida saqlab qolishdan manfaatdor edilar.

Oʻrta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi mintaqaning hayotining deyarli barcha sohalarida oʻzgarishlarga olib keldi. Oʻrta Osiyo davlatlari – Buxoro amirligi, Qoʻqon va Xiva xonliklari oʻz suverenitetini yoʻqotdilar. Qoʻqon xonligi 1876-yilda chor hukumati tomonidan tugatildi¹. Rossiya qoʻshinlari tomonidan bosib olingan va Qoʻqon xonligi va Buxoro amirligi yerlaridan tortib olingan viloyat hududining katta qismi Turkiston general-gubernatorligi nomi bilan Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi. Viloyat hududi rus tuzumi boʻyicha boshqarilgan. Bu yerda umumiy imperator qonunlari amalda boʻlgan va mintaqani rus generallari va zobitlari boshqargan. Turkiston oʻlkasining maʼmuriy ishlarida musulmon ruhoniylari aslida asrlar davomida ega boʻlgan barcha imtiyozlardan mahrum boʻldilar. Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rossiya imperiyasiga vassal qaramlikka oʻtganidan soʻng, ruhoniylar bu mulklar tez orada nihoyat Rossiya imperiyasi tarkibiga kirishi va Qoʻqon xonligi taqdiriga oʻzlari ham duchor boʻlishlaridan qoʻrqishni doimo his qilib turdilar.

Oʻrta Osiyo hududida chor hukmronligi oʻrnatilishi bilan Buxoro amirligi va Xiva xonligining musulmon dunyosi bilan davlat darajasidagi erkin aloqalari toʻxtadi. Hatto butun mintaqaning fuqarolarining, xususan, Buxoro amirligining Rossiya imperiyasidan tashqariga, shu jumladan, Sharqning qoʻshni musulmon mamlakatlariga, jumladan muqaddas musulmon shaharlari Makka va Madinaga ziyorat qilishlari ham allaqachon oʻz zimmasiga olgan edi. Oʻrta Osiyo mintaqasida sodir boʻlgan bunday sezilarli va keskin oʻzgarishlar oʻsha davr milliy ziyolilarining pozitsiyalariga taʼsir qilmay qola olmadi, ulardan biri Ahmad Donish edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Avvalo shuni yodda tutish kerakki, oʻsha davrdagi milliy ziyolilar vakillari XIX-asr oʻrtalarida sodir boʻlgan barcha voqealarga, jumladan, rus davlatining tashkil topishiga nisbatan turlicha munosabatda boʻlishgan². Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik rejimi. Ularni egallagan pozitsiyasiga koʻra uch guruhga boʻlish mumkin:

Birinchi guruh, milliy ziyolilarning kichik bir qismi mustamlakachilik tuzumining oʻrnatilishida faqat oʻz xalqining milliy va diniy tuygʻularining

¹ Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Душанбе. 1960.

² Трактат Ахмада Дониша «История мангытской династии». Перевод, предисловие и примечания И. А. Наджафовой. Душанбе, 1967.

qaytarilmas kamsitilishini koʻrdi, shuning uchun ular Oʻrta Osiyo chegaralarini tark etib, janubga koʻchdilar.

Ikkinchi guruh, ularning vakillari ham Oʻrta Osiyoda chorizmning mustamlakachilik siyosatiga qarshi boʻlganlar, bularning barchasi vaqtinchalik hodisa, deb hisoblar edilar, shuning uchun ular bunday tuzumni agʻdarish uchun vaqti-vaqti bilan milliy ozodlik harakatlarida qatnashdilar.

Uchinchi guruh milliy ziyolilar ham chorizmning Oʻrta Osiyodagi mustamlakachilik siyosatini qoʻllab-quvvatlamadilar. Ammo ular mintaqadagi tub xalqlarning barcha muammolarining asosiy sabablaridan birini iqtisodiy, siyosiy va madaniy qoloqlikda koʻrdilar. Ziyolilarning bu qismi esa bu vaziyatdan chiqish yoʻlini Oʻrta Osiyo chegaralarini tark etmaslikda, chor tuzumiga qarshi kurashda emas, dushmanning harbiy qudrati oldida bunday urinish befovdaligini anglab yetdi. Aksincha, Rossiya bilan ittifoq tuzishga chaqirib, uning nisbiy rivojlangan iqtisodiyoti, ilm-fan va madaniyatiga eʼtibor qaratib, oʻz xalqi va vatanining ahvolini sezilarli darajada oʻzgartirishni kutgan. Ular taʼlim va islohotlar yordamida din asoslarini, xalqning urf-odatlarini saqlab qolgan holda, bir tomondan, islom dinini tovar-pul munosabatlarining paydo boʻlishi va rivojlanishining yangi sharoitlariga moslashtirishni, bir tomondan, tovar-pul munosabatlarining paydo boʻlishi va rivojlanishining yangi sharoitlariga moslashtirmoqchi boʻldilar. Natijada, allaqachon XIX-asrning ikkinchi yarmida, Oʻrta Osiyoda maʼrifatchilik shakllandi, uning asoschilaridan biri tojik xalqining buyuk farzandi — tojik xalqining ilm-fan va madaniyat beshigi boʻlgan Buxoro shahrida tugʻilib oʻsgan Ahmad Donish edi.

Ahmad Donish hech qachon xalqdan ajralgan emas. U hamisha xalqqa yaqinroq boʻlib, ularning dardini yaxshi his qilgan. U oʻz davrining eng bilimdon odami sifatida hamisha xalq haqida oʻylagan, xalqini qashshoqlikdan, ekspluatatorlar zulmidan xalos qilish yoʻlini izlagan. Shuning uchun ham Z.Sh.Rajabovning toʻgʻri ifodasiga koʻra, “Ahmad Donishning Buxoro amiriga taklif qilgan islohot loyihasida bayon etilgan barcha talablarda mohiyatan oddiy xalqning oʻz hukmdorlariga boʻlgan talablari yashiringan”³.

A. M. Bogoutdinovning yozishicha, “Ahmad Donish toʻgʻri va keskin odam edi, uni hech narsa toʻxtata olmadi – na musulmon sxolastikalarining xurofotlari, na amir zodagonlarining taqiqlari. U hech kimni ayamasdi, lekin azob chekayotgan vatandoshlariga hamdard boʻlishi mumkin edi. Uning Buxoro feodal-teokratik tuzumining despotik faoliyatini ayovsiz tanqid qilishida namoyon boʻladi”.

³ Адашев М. Чанд мулоҳиза доир ба таносуби шаклу мазмун дар адабиёти маорифпарварии тожик //Масъалаи филологияи тожик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: УДС, 1997.

Ahmad Donish amir saroyida ishlagan va amir amaldorlarining nopokligini ham, o‘z xalqining haq-huquqsizligi va himoyasizligini ham o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan davrda tarbiyachi sifatidagi mavqei mustahkamlanadi. Ahmad Donish amir va uning amaldorlariga ishonganlarning noto‘g‘ri fikrlarini yo‘q qilish uchun ularni ayovsiz tanqid qildi.

U o‘zining tarixiy risolasida amir va uning amaldorlari shaxsini quyidagicha tavsiflaydi: “Amir va vazir, ulamo va lashkarboshilar bir-biriga o‘xshash edilar; barcha fikrlar kundalik non bilan chegaralangan va ochlar to‘yadigan nonni faqat sharaf va baxt deb hisoblangan xo‘rlklar orqali olish mumkin edi⁴.”

Hamma nopok va olijanoblar - endi qimmatbaho kiyimlarni kiyinglar, yangi yam-yashil sallalar kiyinglar, hech kimga e‘tibor bermang va dunyoda o‘zlaringizdan boshqa hech kimni sezmang.

Hamma faqat amir bilan oshno bo‘lishga, qozi bilan yonma-yon o‘tirishga, raisning ichimlik jo‘rasiga, qorovul boshlig‘ining qo‘shnisiga aylanishga singib ketadi.

Ularga yaqinroq nazar tashlasangiz, amirning zolim va qonxo‘r, qozi — poraxo‘r va tovlamachi, rais — poraxo‘r va ateist, boshliq esa boshqa hech kim emasligini, qo‘riqchi — ichkilikboz va qimorboz, qaroqchilar boshlig‘i va juda ayyor o‘g‘ri ekanligini ko‘rasiz. Z. Sh Rajabovning yozishicha, “Ahmad Donish amir Abdulahadxonning qonxo‘rligini, uning atrofida qilarning buzuqligini ayniqsa shafqatsizlarcha tanqid qilgan”.

Albatta, Ahmad Donishning tarbiyaviy qarashlari havodan shakllanmagan. U o‘z davrining deyarli barcha fanlarini o‘rgangan va aslida qomusiy edi. Ammo uning tarbiyaviy qarashlarining shakllanishida tojik-fors adabiyotimiz namoyandalarining tarbiyaviy g‘oyalari kam rol o‘ynamagan. U, albatta, ularning bilim, insonparvarlik, boshqaruv va hokazolarning ahamiyati haqidagi qarashlari bilan tanish edi. Biroq, u Rossiyaga uch marta tashrif buyurib, bu buyuk mamlakatning shaharsozlik, ilm-fan, madaniyat, ma‘muriy ishlar va boshqalardagi taraqqiyotini ko‘rganida, buyuk pedagogning tanqidiy pozitsiyalari yanada kuchaydi. Ulug‘ ma‘rifatparvar har safar qaytganida ko‘rganlarini Buxorodagi holat bilan qiyoslagan.

S.Ayniy ta‘kidlaganidek, “Ahmad Donish doimo o‘z izdoshlari, shogirdlari va hamrohlari orasida edi. U o‘z taassurotlari va mulohazalari bilan o‘sha paytgacha “shunday bo‘lishi kerak, degan fikrdan bosh tortgan” Buxoro ziyolilarining bu qismining uyg‘onishiga hissa qo‘shdi⁵.”

⁴ Аҳмади Дониш. Наводир–ул–вакоъ /Мухаррирони масъул: Р.Ходизода, А.Девонакулов. Иборат аз ду китоб. Китоби якум.

⁵ Раҳимӣ Ф., Олимов К. Девони Аҳмади Дониш бозефти пураарзиши адабӣ ва таърихӣ.

S.Ayniy Ahmad Donishning mashhur “Navodir-ul-vaqoe” (“Nodir voqealar”) asari buxorolik yoshlarning ma’lum bir qismini rag‘batlantirish uchun muhimligini ta’kidlab, unda qiziqarli hikoyalar bilan bir qatorda Ahmad Donish “o‘zimiz har kuni kuzatadigan kundalik hayotning salbiy hodisalarini tasvirlaydi. Bu hodisalarning keskin tanqidi bizni o‘ziga tortdi”.

Natijada, yana S.Ayniy ta’kidlaganidek, “bu kitob bizda juda katta taassurot qoldirdi, amir va uning vazirlari, mullalar va o’sha davrning butun hayoti bizga butunlay yangicha ko‘rinishda namoyon bo‘ldi”.

Shuning uchun ham S.Ayniy o‘zining va safdoshlarining Ahmad Donishning bu ajoyib asari bilan tanishishini “haqiqiy ma’naviy inqilob” deb bilgan. S.Ayniyning yozishicha, XIX asr oxirlarida Ahmad Donishning Buxorodagi suhbatdoshlaridan eng mashhurlari Sharif Maxdum Mo‘tasim, Iso Maxdum, Inoyat Maxdum, Yahyoxo‘ja, Qori Abdulmajid Zufunun, Mulla Sharif Soat, Mirzo Somiy va boshqalardir. B. G. G‘ofurovning yozishicha, Ahmad Donishning buyuk xizmatlari shundan iboratki, u XIX-asr oxirida ma’rifatparvarlar guruhini o‘z atrofida birlashtira oldi. Ko‘pchilik Ahmad Donish ta’sirida amir tuzumining murosasiz tanqidchilariga aylanib, mehnatkash xalqning dardi va iztiroblarini turlicha his qildi⁶. Ular na amirdan, na uning amaldorlaridan rahm-shafqat so‘ramasdilar. Ana shu mavqei tufayli ularning hammasi oddiy kambag‘allar bilan birdam bo‘lib, qolgan umrlarini qashshoqlikda o‘tkazdilar. Ahmad Donish ijodi, ayniqsa, uning “Navodir-ul-vaqoe” asari ta’sirida qolganlar soni yangicha, ya’ni, amir tuzumiga tanqidiy nazar bilan qaradi, o‘z bordi va allaqachon o‘nlab odamlarga aylandi. Ulardan Sharifjon Maxdum Sadri Ziyo, Sadridin Ayniy, Mirzo Abdulvohid Munzim va boshqalarni nomlashimiz mumkin, natijada asoschisi Ahmad Donish bo‘lgan ta’lim-tarbiya g‘oyalari XIX asr oxiri — XX-asr boshlaridayoq o‘zgarib ketdi.

Ahmad Donish ma’rifatparvarligi XIX asr oxirlarida, ayniqsa, XX-asr boshlarida nafaqat buxorolik ziyolilarning ilg‘or qismini, balki Buxoro talaba yoshlari va savdo doiralarini ham qamrab oldi. Muftiy mulla Ikromcha (1847-1925) kabi ruhoniylarning eng ko‘zga ko‘ringan namoyandalari orasida ham amir tuzumiga nisbatan boshqacha munosabatda bo‘lganlar. Mulla Ikromcha ruhoniylarning konservativ davralaridan farqli o‘laroq, amirlikdagi mavjud kamchiliklarni ayovsiz tanqid qilgan, amaldorlar zulmiga qarshi ochiq gapirgan, adolatsizlikni qattiq kaltaklagan, o‘z fikrini nafaqat ruhoniylar ustunlari, balki qushbegilar oldida ham ochiq bildirgan.

Turkiston tumani militsiya bo‘limi boshlig‘ining 1912-yil 8-dekabrdagi hisobotida ko‘rinib turibdiki, o’sha yilning avgust oyida Xo‘ja-Domulla Ikrom (ya’ni

⁶ Девонақулов А. Аҳмад Махдуми Дониш – Меъёр-ат-тадайюн. Душанбе, 2008.

mulla Ikromcha)ning kitobi bosilib, unda yo‘l qo‘yilgan qonunbuzarliklar faktlarga asoslanib, o‘sha paytda Buxoro madrasalarida nozil bo‘lgan⁷.

Shunda Buxoro ruhoniylarining “Abdurazzoq, muftiy Abdurasulzokun va Domulla Qamarno‘g‘ay boshchiligidagi reaksion doiralari o‘z navbatida Xoja Domullo Ikromga hujum qilib, barcha mullabochilarni (shogirdlarni) uning ustiga qo‘yib, Xoja Domulla Ikromning kirib kelganini tushuntirdilar. Rossiya hukumati bilan munosabatlar va yangi tizimni joriy etishni targ‘ib qiladi. Shunda yuqoridagi mullalar Xo‘ja-domulla Ikromni o‘ldirishga qaror qildilar, ammo bu ma‘lumotni olgan Buxoro hukumati Xo‘ja-domulla Ikromni Buxorodan olib chiqish choralarini ko‘rdi va uni Zandani qishlog‘idagi qozilik lavozimiga o‘tkazdi”.

XX-asr boshlarida bu davrdagi siyosiy voqealar, ayniqsa 1905-1907 yillardagi rus inqilobi ta‘sirida, V.I. Lenin “butun Osiyoni uyg‘otdi”, Ahmad Donishning tarbiyaviy g‘oyalari tarixda “jadidiya” yoki “jadidchilik” nomi bilan mashhur bo‘lgan yangi g‘oyaviy-siyosiy harakatning g‘oyaviy manbalaridan biriga aylandi. Jadidlar Ahmad Donishning ma‘rifiy g‘oyasidan chetga chiqmadilar va shu paytgacha da‘vo qilganidek “orqaga qadam” ham tashlamadilar, aksincha, bu g‘oyani yangi usuldagi maktablar, dorixonalar ochish bilan davom ettirdilar. Jadidchilik harakati Buxoro sharoitida amirning reaksion, feodal-monarxiya tuzumiga qarshi yagona muxolifat edi. Shuning uchun ham u dastlab mahalliy ziyolilarning liberal fikrli qismini qamrab olgan bo‘lsa, asta-sekin ularning doirasi nafaqat ziyolilar vakillari, balki vujudga kelayotgan mahalliy savdo burjuaziyasi, ishchilar, hunarmandlar va boshqalar hisobiga ham kengayib bordi.

XULOSA

Shunday qilib, buyuk Ahmad Donish asos solgan Buxorodagi demokratik harakat asta-sekin kengayib, amirlik aholisining tobora kengayib borayotgan doirasini qamrab oldi. S.Ayniy Ahmad Donishni “Buxoroning zulmat osmonidagi yorqin yulduz” deb hisoblagani bejiz emas. Ana shu “chaqqon yulduz” ostida qorong‘u feodal-monarxiya jamiyatida demokratik Buxoro kelajagi uchun ko‘plab kurashchilar uyg‘ondi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Душанбе. 1960.
2. Трактат Ахмада Дониша «История мангытской династии». Перевод, предисловие и примечания И. А. Наджафовой. Душанбе, 1967.

⁷ Меликиён Э. Ахмади Дониш ва чойгоҳи ӯ дар рушди хунари хушнависӣ/Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №3, Душанбе. 2021.

3. Адашев М. Чанд мулоҳиза доир ба таносуби шаклу мазмун дар адабиёти маорифпарварии тожик //Масъалаи филологияи тожик. Мақола ва гузоришоти илмӣ. – Самарқанд: УДС, 1997.
4. Аҳмади Дониш. Наводир–ул–вақоеъ /Мухаррирони масъул: Р.Ҳодизода, А.Девонақулов. Иборат аз ду китоб. Китоби якум.
5. Раҳимӣ Ф., Олимов К. Девони Аҳмади Дониш бозёфти пурарзиши адабӣ ва таърихӣ.
6. Девонақулов А. Аҳмад Махдуми Дониш – Меъёр-ат-тадайюн. Душанбе, 2008.
7. Меликиён Э. Аҳмади Дониш ва ҷойгоҳи ӯ дар рушди хунари хушнависӣ/Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №3, Душанбе. 2021.